

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

УДК 1:316.3

*М.В.Лукашенко,
практичний психолог
ВМК ім. акад. Д.К.Заболотного*

ОБРАЗИ ТА МЕТАФОРИ СОЦІАЛЬНОСТІ У ФІЛОСОФІЇ

Сучасна соціальність, її трансформації дедалі частіше стають об'єктом дослідження науковців. Зміни смислового поля суспільства знаходять своє відображення у філософських працях мислителів, зокрема у метафоричній формі. Людині притаманно шукати метафору власного життя, стосунків, суспільства серед різних образів, які відображають світоглядні, суспільні смисли. Сьогодні особистість, за словами З.Баумана, «вибудовує «я» за допомогою образів» [2, 83], вживаючись у світ смислів, збирає різнобарвну їх колекцію. Вона її періодично переглядає й оновлює аби не опиниться в минулому. З таким пришвидшенням стає актуальним образ руху, описаний Чорною Королевою з книги «Аліса в Задзеркаллі» Л.Керрولا, де необхідно бігти, мов ошпарений, аби тільки втриматися на місці, а хочеш дістатися куди інде – біжиш принаймні вдвічі шпаркіше!

Зупинимось на значенні основних образів соціальності у соціальной філософії, усвідомлюючи особливість та неоднозначність використання метафор у філософських текстах, різну метафоричність національних філософій. Так, за словами Ж.Бодріяра, не Добро і Благо «керують суспільними змінами чи суспільною життєздатністю – рушійний імпульс постає із розгулу образів, ідей та знаків», адже «розгул знаків у всіх сферах набагато потужніший, ніж реальність» [3, 71–72].

Соціальність, яка є предметом дослідження даної статті, відображається у світі смислів, який знаходиться між матеріальним і психологічним. Так, смисл прикладу на віднімання знаходиться не на папері, на якому він записаний, і не у психіці учня, який його розв'язує [6, 10]. У контексті описаної ще Аристотелем проблеми множинності смислів буття існує ризик загубитися в таємниці і плутанині, створеній надмірною кількістю метафор, надлишок яких

порушує порядок. Яскравим прикладом такої відмови від метафоричності можна вважати праці Г.Гегеля. Він, за словами дослідників, відчуває відразу до метафор та порівнянь, ритися в яких, у цих змістовних валізах, можна лише покинувши рух діалектичного розвитку [4, 44]. Проте інколи і він збиває читача з пантелику рапто-вими метафоричними злетами.

Прикладом свідомого застосування чисельних метафор соціального можуть бути праці Е.Тоффлера. Він писав, що окремий погляд на світ не може охопити всієї картини, а через «чисельні й тимчасові метафори, ми можемо створити зв'язну (якщо й не повну) картину світу» [7, 335]. Також тексти Ж.Бодріяра, який із властивою йому гострою точністю та філігранністю формулювань спонукає до тривалого обдумування кожної фрази. Філософ вербалізує значення моделі, яка «істинніша ніж істина (оскільки є квінтесенцією значущих штрихів ситуації) і в такий спосіб приносить запаморочливе відчуття істини» [3, 7].

Влучні метафори не лише збагачують мову, вони дають можливість висвітлювати незрозуміле, звертаючись до досвіду світу чуттів. У них може дозрівати власний смисл, а може, інколи оминувши критичний контроль, потрапити зерно смислу іншого. Залежно від якості зерна і ґрунту воно або проросте, або буде втрачене, як було описано в притчі про сіяча. Вдалі метафори влучно розкривають відрефлексовані стани та процеси, емоційно підсилюючи оціночні судження дослідників. Це формує певне ставлення до розкритого феномена, роблячи метафори зрозумілими та мотивуючи інших до певних дій чи бездіяльності. Так, Е.Тоффлер писав про вживання метафори «хвилі», яка заплутане робить зрозумілим: «коли я почав мислити термінами хвиль переміни, що зіштовхуються та набігають одна на одну, утворюючи навкруг нас конфлікти й напругу, це змінило моє сприйняття самої переміни». При цьому він уточнює, що «навіть найвагоміша метафора здатна виразити лише часткову правду» [7, 16]. Не усвідомлюючи таку частковість, існує небезпека так званого розгулу неконтрольованих метафор. За цим може приховуватися передчуття ще не пізнаних явищ, власні та колективні страхи і бажання, схильність до агравації, демонстративності, епатажності та екстравагантності самого дослідника.

Зупинимося на деяких метафорах та образах стану сучасної

соціальності та її трансформацій у концепціях індустріального та постіндустріального суспільств. Під соціальною реальністю ми розуміємо соціальну реальність, яка характеризується системою суспільних смислів та властивостями соціальних зв'язків, що стягує на собі особистість, сповнюючи їх індивідуальним досвідом у певному культурно-історичному контексті. Попередня зміна смислів та властивостей соціальних зв'язків, які сьогодні розуміються як соціальність, відбулась у модерний період, коли на зміну погляду на природність соціальних зв'язків приходять позиція артіфіціалізму, згідно з якою політичні інститути створюються людьми. Метафори, які описували нове суспільство та нові смисли, знаходимо у працях як тогочасних, так і сучасних філософів.

Для метафор індустріального суспільства в період його становлення були притаманні механістичні, просторові образи приміщень, перегородок, структур. Розвиток техніки та її обслуговування вимагали міцної суспільної структури. Так, всесвіт, держава, людина порівнювалися багатьма вченими, філософами, політиками, починаючи від І.Ньютона, Ла Метрі, Л.Мамфорда, закінчуючи Леніним, Сталіним та ін., з механізмом годинника, системою, заводом, верстатом, машиною, гвинтиком, придатком до машини. На початку ери індустріального суспільства Дж.Бентам, окрім моделі Паноптикону, створив образ верстату, який виготовляє «тканину блаженства» міжособистісних зв'язків. Модерний націоналізм часто порівнювали із «плавильним тиглем» (М.Мамардашвілі, Е.Тоффлер), на зміну якому приходять нова мораль, яка підіймає тиск у новому плавильному тиглі.

Ще одним механістичним прикладом метафори функціонування індустріального суспільства є порівняння його структур з класами машин, що було описано Е.Тоффлером. Інженери розрізняють машини «пакетного обробітку», такі як штампувальний прес, і «безперервного потоку», як нафтопереробний завод. До першого типу «фабрик» соціальної інженерії належить інститут виборів. Громадськість голосуванням обирає в певний час кандидатів, а потім формальна «машина демократії» знов відключається. Це оновлює владу, створює нових членів еліти, фабрика яких вже працює безперервно з метою виробництва колективних інтеграційних рішень [7, 73–74]. Належність до різних типів машин створювала розкол між пред-

ставленим і представником. Е.Тоффлер доходить висновку, що такий представницький уряд, який називали демократією, був лише індустріальною технологією забезпечення нерівності.

Інший кластер модерних образів та метафор цивілізацій, суспільства, а відповідно і смислів-образів соціальності – біологічного, організмичного характеру, коли образи для порівняння беруться з живої природи. Як наприклад, народження, дорослішання, розквіт та смерть цивілізації (О.Шпенглер, А.Тойнбі). Коли соціальність порівнюється з місцем кожної людини в організмі суспільства і важливості правильно виконувати свою роль. Або порівняння сучасного образу кризи соціальності з онкологічним захворюванням. Як писав Ж.Бодріяр, головний мотив нашого повсякденного життя схожий з поведінкою ракової клітини, з її гіпервітальністю в єдиному напрямку, що призводить до гіперспеціалізації, гіперсоціалізації, що вийшла за межі своєї функції і наближається до фінальності [3, 11].

Із природничих наук прийшла навіть не метафора, а модель розгляду суспільства та його життєдіяльності (фон Берталанфі, У.Матурана, Ф.Варела, Г.Хакен, І.Пригожин та ін.). Так, кібернетика формувалась навколо ідеї гомеостазу і базовими її поняттями були частина, ціле, правила і межі. Соціальність стали розглядати як з'єднуючу функцію підсистем, яка є умовою утримання стабільної структури складної системи. Для того, щоб не знижувалась стабільність взаємозв'язку між людьми, утворюються підсистеми, які дають уникнути стану надто тісно переплетеної системи. Зміни в кібернетиці викликали зміни і в розгляді соціальності, пов'язуючи її з фігурою спостерігача і його місцем відносно системи, за якою він спостерігає, зміною цієї системи. Сенси соціальності почали будуватися навколо ідей аутопоезиса (самовідтворення) та рефлексивності, що впливала з інформаційного контуру зворотного зв'язку. Через модель гомеостазу легше пояснити традиційні форми суспільства, з їх жорсткою диференціацією, вертикальною організацією, чітко встановленими межами між станами, відокремленими функціями, правилами і навіть чеснотами (наприклад, покірність для селян і сміливість для аристократів). Такі межі визначають сутність та сенс станової чи релігійної групи та людей, які в неї входять, набуваючи там ідентичності. Важливим було зберігати традиції, незмінність властивостей спільноти та не порушувати гомеостаз

при впливі зовнішніх факторів. Існуюча модель соціальності сприймалась як Богом встановлена і тому не мала штучно змінюватися. Але це не означало, що домодерні спільноти та суспільства були абсолютно незмінними чи замкненими системами. Проте порівняно з ними, модерні суспільства, як дисипативні структури, рідше зберігали стабільність та ідентичність через більшу відкритість до зовнішніх впливів, і зміни в них частіше проходили за принципом флуктуацій, потім знову зберігаючи гомеостаз.

Метафора пульсуючого Всесвіту розкриває зміну суб'єктивного чуття розмірів світу людьми різних часів. Індустріалізм фрагментував традиційне суспільство на різні відокремлені сфери. Він вивів їх зі спільнотно-родинних функцій і по-новому пов'язав між собою. Було зламано ієрархічний вертикальний вектор, який поєднував вкоріненість у вищі смисли, які транслиювалися Церквою, через ієрархію влади держави до кожної людини. Розширилися психологічні обрії, світ став збільшуватися. Так, у доіндустріальних суспільствах маленький світ для більшості людей складався переважно з прямих знайомств, законів своєї місцевості, все виготовлялося автономно і незалежно, подорожі для більшості людей були на невеликі відстані. Індустріальний час приніс із собою формування національної економіки, розширив обрії світу до відчуттів недосяжності космосу, зв'язавши залізними дорогами та літаками не лише країну, а всю землю. Проте в ХХ ст., у часи завершення епохи індустріального суспільства, С.Мілгрем знов доводить феномен «маленького всесвіту». У зрілому індустріальному світі один від одного людей віддаляло шість рукостискань, перетворивши їх на жителів глобального села, як його назвав М.Мак-Люен.

До природних метафор стихій належить найвідоміша, згадувана вище метафора зіткнення хвиль Е.Тоффлера. Вона відображає зміни властивостей соціальних зв'язків у різних цивілізаціях. Сьогодні інформаційна Третя Хвиля накриває собою майже весь світ, накочується на спадаючу аграрну Першу Хвилю та стикається з індустріальною Другою Хвилею. Вона створює нове середовище, в якому все стає плинним, погано передбачуваним, сповненим нових ризиків. У «Плинних часах» З.Бауман використовує метафору, яка відображає місце та ставлення людини до соціуму, свого життєвого світу – образи лісника, садівника та мисливця [1, 147–150]. Так,

особистість доновочасної доби в індивідуальному досвіді відтворювала спільні смисли захисту та підтримання створеної Богом рівноваги у відданій їй для користування землі, попереджаючи дії браконьєрів та чужих мисливців. Тут панував природній тип соціальних зв'язків як у первинних, так і в розширених, уявлених спільнотах. Модерна доба вимагала садівників, які бачили спільний смисл у перетворенні існуючого та створенні нового наближеного до утопічно-еутопічного світу. Вони створювали штучні еквіваленти природніх соціальних зв'язків, як-то спілки, організації, партії, які інспірували новими ідеями суспільство. На зміну їм приходить постать мисливця. Він знає смисл та мету лише власних інтересів, які полягають у полюванні на здобич, що супроводжується втратою залишків екологічного мислення. Ними руйнуються не лише природні, а й штучні соціальні зв'язки, які вже стали класичними, і створюються нові плінні форми індивідуалізованих мережевих зв'язків.

До образів процесів та станів належить метафора М.Мамардашвілі. У Вільнюських лекціях із соціальної філософії він визначає сутність філософського погляду на речі термінами «збирання» та «розсіяння» [5, 11]. Сьогодні одну з найважливіших актуальних проблем соціальної філософії можна описати як збирання смислів соціальності в осмислене ціле або їх розсіяння, фрагментацію, втрату. Більшість постмодерних дослідників у своїх рефлексіях фіксують розсіяння смислів соціальності.

Узагальнюючи функції образів соціальності в доіндустріальному, індустріальному та постіндустріальному світі варто звернутися до думки Е.Тоффлера. У своїй праці «Третя Хвиля» він аналізує значення, функції та властивості зміни образів, які формують не лише наше світосприйняття, а й типи соціальних взаємозв'язків. Доіндустріальній цивілізації був притаманний сталий, неширокий набір образів, властивий саме певній місцевості, певній групі людей, трансльований з малої кількості джерел. Для індустріального суспільства важливими стали уніфіковані образи соціальності, створені для народних мас та трансльовані більшою кількістю джерел та засобами масової комунікації, які інтегрували в розум мас стандарти поведінки. Певні образи стали новими магічними символами соціальності своєю скрізь присутністю, гіпнотизуючи оточуючих щодо реалізації єдино правильних смислів. Серед таких символів

Е.Тоффлер згадує образ Леніна, Гітлера та складені, мов дрова, людські трупи в Бухенвальді, а також Черчіля, Рузвельта, Чарлі Чапліна, М.Монро та ін. [7, 150]. Постіндустріальному суспільству притаманна демасифікація та швидкоплинність образів та символів соціальності, коли немасові групи отримують та передають власні образи. На початку даного періоду у Е.Тоффлера виникало відчуття розбитої вщент узгодженості, коли на особистому рівні кожний оточений і бомбардований фрагментами образності. Вони можуть бути несумісними або взаємопов'язаними, можуть розхитувати минулі уявлення і стріляють розірваними, несистематизованими екранними зображеннями. Проте вже ближче до сьогодення з'являється відчуття системності даної різноманітності образів.

Ця системність проявляється в розроблених зразках ідентичностей на сучасному ринку свобод, про які писав З.Бауман. Разом з варіантами ідентичностей йдуть пакети смислів соціальності. Споживацький ринок для всіх і кожного пропонує велике коло товарів – символів ідентичностей. Відібрані символи можна поєднувати у різний спосіб, створюючи свою «унікальну комбінацію» [2, 83]. За словами З.Баумана, «я» стає відповідним візуальним сигналом, які інші можуть побачити та ідентифікувати відповідно до того, що вони мають означати. До таких сигналів належать форма тіла, прикраси, тип та оснащення будинку, місця відпочинку, манера поведінки, розмови, теми для спілкування, мистецькі вподобання, їжа та інші речі, послуги, знання зі споживацького ринку. Більшість сигналів надходять із інструкцією зі збору цілісного образу. Ринок постачає зразки ідентичностей, а люди згідно з інструкціями їх втілюють у життя через купівлю необхідного, виконання певних ритуалів та збагачення мовлення відповідним до образу словником. У пакет зі зразком ідентичності входить і набір смислів соціальності з різними варіантами відповіді про призначення людини і соціуму та їхній взаємозв'язок.

Стан людей Другої Хвилі Е.Тоффлер описував як роздратування і дезорієнтацію від втрати образів та смислів соціальності доіндустріального минулого. Такі образи соціальності були сповнені готовими моральними та ідеологічними певностями. Люди стали переживати почуття відокремленості від нового інформаційного поля, образи якого незнайомі, розірвані, або короткі, модульні та

не вписуються в уже сформовані каталоги смислів. Відбувався процес переозначення символів, який також відокремлював людей із різним світосприйняттям. Так, символ зірки в колі для людей, які народилися до періоду незалежності України, – це символ Радянського Союзу, а для сучасних українських дітей це вже щит капітана Америки. Вони є носіями різних культурних кодів. Нові образи людьми індустріального світу сприймалися в химерних і швидкоплинних упаковках, чинили опір класифікаціям, випадали з відомих категорій. Тоді як люди Третьої Хвилі почувалися спокійніше під таким бомбардуванням короткими фрагментами інформації, вхоплюючи нові метафори більшого цілого, формуючи власні ланцюги вхопленого матеріалу. Е.Тоффлер робив із цього висновок про рух у напрямку демасифікації особистості, її більшої індивідуалізованості, компетентності індивідів, здатних діяти на вищому системному рівні [7, 151].

Формування образів у мережі Інтернет відбувається за своїми законами. Сьогодні йде процес формування вузьких закритих груп, в які «чужі» образи та смисли потрапляють із складностями. Постійно створюються та оновлюються меми для груп, члени яких миттєво вхоплюють їхній смисл, який залишається абсолютно незрозумілим для членів інших груп. У таких групах формуються нові смисли мережевої соціальності, які передаються новими образами та метафорами. Однією з поширених думок сучасних дослідників соціальності є теза про втрату структури, розпорошеність, смерть соціального. Контекст таких змін та їх результати відображають інші метафори. Так, часи стають плинними, доба непевною, людство переміщуваним, суспільство індивідуалізованим, атомізованим, воно перетворюється на «соціальну хмару», суспільна людина переживає крах, особистість стає модульною, протеевою, стосунки «чистими», тобто ні до чого не зобов'язуючими, «я» перетворюється в мережі на «ми» – тимчасові, плинні, знецілені, знеособлені ідентичності, які в реальності стають хибними та збентеженими (З.Бауман, Е.Гіденс, В.Лях, А.Некlessа, В.Шамрай та ін.). Усі ці метафори є відображенням концепцій, які за ними стоять.

Отже, через метафори йде відлуння смислів соціальності. Так, для доіндустріального світу соціальність пов'язана з цілісним, за божественним законам створеним організмом, який включає живих,

померлих і ще ненароджених. Соціальність проявляється через смисли трансцендентного призначення, коди цілі реалізуються в соціумі як власні, так і колективні, а мета є трансцендентною. Набір образів соціальності пов'язаний із природою, віруваннями, він є нешироким і фіксованим.

Індустріальному світу притаманна соціальність, смисли якої пов'язані з прогресом, розвитком науки та техніки, усвідомленою залученості та єдності, інспірованою національною ідеєю, політичною боротьби, підкорення, проектом людини-героя. Людина з розбитих природніх зв'язків мала сама інтегруватися в певну групу, набути свою ідентичність і здійснити життєвий проект. Призначення та цілі мали реалізовуватися в цьому покращеному світі, а відстрочена мета була пов'язана з майбутніми поколіннями – «аби діти жили в кращому світі». Набір образів стає широким, але уніфікованим, трансльованим через ЗМІ і зрозумілим усім. Більшість образів пов'язана з науково-технічним світом та світом зв'язку.

Постіндустріальному світу властива плинна соціальність з широким різноманітним ризомним колом образів та смислів. Споживацький ринок сповнений чисельними наборами ідентичностей, які людина може приміряти та безпечно реалізовувати у своєму житті. Ринок сприяє прийняттю різних можливих комбінацій та їх видозмін. Легко, без спротиву приймається і зміна сенсів, конотацій призначень, а відповідно й соціальності. Цілі та смисли можуть перебувати в різних площинах та вимірах, а смисли соціальності втрачають однозначну дихотомію, тобто вони сприймаються суспільством одночасно і як універсальні образи, і як гібридні та локальні, зрозумілі для вузьких груп.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бауман З. Плинні часи: життя в добу непевності. – К. : Критика, 2013. – 176 с.
2. Бауман З. Свобода. – М. : Новое издательство, 2006. – 132 с.
3. Бодріяр Ж. Фатальні стратегії. – Л. : Кальварія, 2011. – 192 с.
4. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Том перший. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. – 576 с.

5. *Мамардашвили М.* Вильнюсские лекции по социальной философии: (Опыт физической метафизики). – СПб. : Азбука, Азбука-Аттикус, 2012. – 320 с.
6. Социология вещей. Сборник статей. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 392 с.
7. *Тоффлер Е.* Третья хвиля. – К. : Видавничий дім «Всесвіт», 2000. – 475 с.

Лукашенко М.В. Образи та метафори соціальності у філософії.

У статті досліджується місце метафор у філософії, зокрема метафор соціальності. Метою статті є аналіз зміни метафорики суспільства, а відповідно і смислів метафоричного поля соціальності. Показано, що одночасно зі зміною типу суспільства змінюються образи, які відображають основні властивості соціальності, очікування щодо її функцій, призначення. Доведено, що метафори традиційного суспільства характеризуються природністю, модерного – механістичністю, а постмодерного – розмаїттям образів. Встановлено, що сучасна людина постійно переглядає набір образів та метафор як суспільства, так і себе у ньому, аби не опинитися у минулому. Особливий наголос зроблено на змінах образів соціальності через розкриття специфіки розширення й стиснення кола соціальних зв'язків у контексті глобалізації, метафорою чого є образ пульсуючого Всесвіту. У статті з'ясована роль метафор у трансформаціях соціальності.

Ключові слова: соціальність, індустріальне суспільство, модерне суспільство, постмодерне суспільство, метафора.

Lukashenko M. Images and metaphors of sociality in philosophy.

The article explores the place of social metaphors in philosophy. The purpose of the article is to analyze the changes in the metaphor of society, and, accordingly, the meanings of the metaphorical field of sociality. It is shown that, together with the change in the type of society, images that reflect the basic properties of sociality, expectations about its functions, meanings change. It is proved that the metaphors of traditional society are characterized by naturalness, modern – mechanistic, and postmodern – by a variety of images. It is established that modern man constantly reconsiders a set of images and metaphors of both society and himself in order not to be in the past. A special emphasis is made on changes in the images of sociality through the disclosure of the specifics of expansion and contraction of the circle of social ties in the context of globalization, the metaphor for which became the image of the pulsating universe. The role of metaphors in the transformations of sociality is defined in the article.

Key words: sociality, industrial society, modern society, postmodern society, metaphor.